

В.М.Геєць, акад. НАН України

Інститут економічного прогнозування НАН України

ВЗАЄМОДІЯ ДОВІРИ І РОЗВИТКУ

Автор, використовуючи матеріали опитувань населення щодо довіри до інституційних перетворень в Україні, показує ступінь його впливу на можливі перспективи і шляхи економічного та суспільного розвитку.

Політика перебудови, що народилася в колишньому Радянському Союзі всередині 80-х років XX століття, завершилася для всієї країни й України зокрема системною кризою, що призвела до необхідності перетворень модернізаційного характеру і в державному, і в суспільному, і в економічному плані, які тривають уже майже 15 років. Ядром цих перетворень стало прагнення до демократизації замість домінуючого одержавлення, до ринкових відносин замість домінуючої планомірності, індивідуалізації діяльності замість усупільненого її характеру.

В узагальненому вигляді ці складові можна вважати основою сучасного модернізаційного проекту, спрямованого на мобілізацію суспільних і економічних ресурсів на розвиток, на забезпечення процвітаючого майбутнього, що дозволить у перспективі ввійти до світової спільноти країн із високим рівнем життя та демократією як універсальною цінністю суспільного ладу.

Вважається, хоча часто й формально, що демократія або демократичні свободи мають бути гарантовані владою в умовах суверенізації держави (України), що відбулася. В цьому, по суті, закладені певною мірою хибні погляди на забезпечення демократичних свобод. Демократія – це процес за своїм змістом вельми багатоплановий і пов'язаний, перш за все, із *засвоєнням демократичних цінностей більшістю населення даної держави*. Без цього жодна держава не здатна гарантувати дотримання демократичних свобод насправді, хоча вони, як правило, декларуються. І тому часто завдяки процесам глобалізації має місце зовнішнє втручання у внутрішні справи держави з метою придушення авторитаризму або справляння тиску на інститути держави для дотримання певних прав і свобод людини на підставі універсалістських тенденцій (підходів). Проте й у цих процесах закладені серйозні суперечності, оскільки так званий бренд свобод, створений сучасними високорозвиненими країнами і, як правило, підтримуваний міжнародними інститутами, далеко не завжди збігається з національним менталітетом і часто вступає в суперечність, породжуючи протистояння і навіть конфлікти на цивілізаційній, релігійної або інших підставах. У зв'язку з цим важливо мати на увазі, що для того щоб досягти результату у процесі реалізації модернізаційного проекту економіки і суспільства на вищезгаданій підставі, важливо добре знати і володіти тим, що вже засвоєно і зберігається населенням даної країни в історичній пам'яті, і тим, чим треба оволодіти на шляху до подальшої демократизації і процвітання, а "...благополуччя країни, а також її змагальна здатність на тлі інших країн визначається однією універсальною культурною характеристикою –

властивим її суспільству рівнем довіри"¹. Далі ми окремо розглянемо проблему довіри в Україні в широкому контексті відносин, а поки що з'ясуємо роль категорії засвоєння тих або тих процесів у суспільному житті, оскільки від ставлення до них залежить результативність змін, що відбуваються. Поняття категорії засвоєння має тлумачення в певній частині і як процес, і як результат пізнавальної діяльності, тобто, якщо засвоєння – це оволодіння знаннями, уміннями, навичками, то ми, перш за все, повинні розуміти, на яких, у тому числі історично значущих знаннях (даностях) можуть здійснюватися зміни, оскільки, власне, на них має будуватися відповідь на актуальні виклики сучасності суспільству і державі і дякуючи саме їм (тобто знанням, умінням, навичкам) в обсязі, що дедалі збільшується, і глибині проникнення можна реалізувати відповідний модернізаційний проект, який дозволить розвиватися за рахунок знань та інформації і тим самим співробітничати на цій підставі з розвиненішою частиною світу, не руйнуючи національної гідності. Рух від противного приречений на невдачу, а традиційне розуміння демократії виявиться дуже скоро політично нежиттєздатним. Історія вже неодноразово підтверджувала це. Саме тому слід пам'ятати: "Важливість культурних (і не лише культурних – В.Г.) відмінностей надалі тільки зростатиме і будь-якій країні насправді доведеться надавати дедалі більше уваги проблемам цього порядку, причому не лишень у внутрішніх, а й у зовнішніх планах..."².

Початок сучасних реформ серед даностей того часу, коли Україна отримала суверенітет, пов'язувався, в першу чергу, з національною символікою, яка є першоосновою затвердження державності, створенням інститутів незалежної держави, що забезпечують державну незалежність, а також формуванням політичних та інших свобод, які за своїми результатами через певний час дозволили вступити Україні в Раду Європи.

Нижче подано аналіз деяких підсумків, що відбивають ставлення населення до тих або тих аспектів економічного, соціального і політичного життя, без урахування яких неможливо досить однозначно продемонструвати настрої людей з тим, щоб у поточній політиці, яка має демократичну основу, закласти процеси, що найбільш однозначно є очевидними в суспільстві, розробляти і реалізовувати політику, яка відповідає інтересам населення викликає довіру до органів державної влади, довіру, завдяки якій можна досягти благополуччя і конкурентоспроможності. Як відомо, в число демократичних завоювань як першочергові входять свобода слова і наявність незалежних засобів масової інформації. Про цю свободу і ступінь її розвитку можна і потрібно судити, передусім, за тими оцінками, які дає їй населення, вивчати його думку професійно і – для зіставлення – достатньо тривалий час на єдиній методологічній базі. Саме тому ми звертаємося до даних, отриманих у результаті тривалих (понад 10 років) досліджень у рамках широкомасштабного проекту "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін", які здійснює Інститут соціології НАН України з 1994 року, тобто даних, що мають серйозну, перш за все, академічну підставу.

Згідно з даними табл. 1 можна констатувати, що до початку перетворень в Україні (1994), коли були зроблені або готувалися до здійснення заходи, пов'язані з радикальними перетвореннями, передусім, в економіці в

¹ Фукуяма Ф. Доверие. – М., 2004. – С. 20–21.

² Там же. – С. 17.

частині здійснення ринкових реформ, понад 55% опитаних вважали, що вони можуть вільно висловлювати свої політичні погляди. Свого максимуму – 60% – цей показник досяг 1996 року. 2001-го він упав до 34,9%, але 2004-го (рік виборів Президента України) знову піднявся до 54,9%, тобто практично порівнявся з показником того часу, коли Україна була прийнята в Раду Європи, отже, певною мірою відповідала європейським критеріям. Разом з тим 2004 року Україна неодноразово піддавалася критиці з боку європейських структур за недостатній рівень політичних свобод, хоча, як бачимо, населення свої свободи оцінювало так само, як і 1994 року. Проте цього ж 2004 року трохи більше 21% респондентів стверджували, що в них немає можливості вільно висловлювати свої політичні погляди, натомість 1994 року такої думки дотримувалися лише 14,7%. Оцінка ситуації загалом, незважаючи на вказану вище тенденцію, свідчить про значний прогрес у порівнянні з радянським періодом, проте загальна тенденція зростання кількості негативних відповідей з 14,7% 1994 року до 21,1% 2004-го демонструє, що певні проблеми із свободою політичних поглядів, а, отже, й їх висловленням, були. Разом із тим події 2004 року, пов'язані з виборами Президента України, показали, що оцінки більшої маси населення були більш вірними, оскільки протистояння, що виникло під час виборів, не привело до конфлікту і масові протестні рухи з приводу висловлення тих чи тих позицій завершилися мирним шляхом, що підтверджує вказану тезу про свободу висловлення політичних поглядів в Україні, сформовану ще на початку 1990 років.

Таблиця 1

**Оцінки населення України ступеня можливості вільно висловлювати
свої політичні погляди в 1994–2004 роках***

	1994	1999	2003	2004
Немає можливості	14,7	15,1	23,1	21,1
Важко сказати	29,8	27,1	27,8	23,9
Є можливість	55,2	57,6	48,8	54,9

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 591.

П р и м і т к а : Аналіз оцінок процесів, що відбуваються в Україні, ґрунтується на даних моніторингу, здійснюваного в Інституті соціології НАН України впродовж багатьох років, на думку автора, найбільш послідовного і вивіреного обстеження. Автор статті висловлює вдячність колективу, який здійснює ці дослідження.

Хочу звернути увагу читача на такий факт. Згідно з даними табл. 2, лише трохи більше 10% населення весь цей період вважало, що володіє на достатньому рівні сучасними політичними знаннями, майже третина опитаних ці питання взагалі не цікавили і трохи більше третини вважали, що таких знань у них недостатньо. Ці дані дозволяють зробити висновок про необхідність займатися формуванням у населення належного рівня сучасних політичних знань, що є складовою частиною всієї суми гуманітарних знань, оскільки від ступеня їх прогресивності в майбутньому можливою або неможливою виявиться реалізація політичної стратегії розвитку суспільства на довгострокову перспективу. Дані табл. 1 і 2 загалом характеризують стан суспільства і дійсне ставлення людей, що живуть у ньому, до проблеми політичних свобод і рівня політичного знання. Стає ясно, що на шляху до подальшої демократизації в Україні постає проблема державного масштабу такого характеру. Необхідна масштабна програма підвищення рівня освіти населення в частині оволодіння сучасними політичними знаннями з метою формування політич-

ного світогляду в широкому розумінні, відповідного соціальній солідарності людей, на відміну від домінуючих в останні 15 років спроб прищепити населенню масове відторгнення цінностей універсального характеру і сформувати на цій підставі прагнення до індивідуалізації діяльності окремої особи в боротьбі за життєвий простір, за поліпшення умов життя. Проте результат виявився далеким від бажаного. Прогресивне майбутнє на егоїстичному інтересі побудувати неможливо, потрібний розвиток толерантних відносин, яких можна досягти лише на підставі сприйняття соціальної солідарності, незважаючи на уявну перемогу ідеології економізації життя. У протилежному разі для нас буде закритий шлях в європейську співдружність, який можливий тільки завдяки тому, що в єдиній Європі затверджувалася філософія, згідно з якою "...значущість і для долі окремих індивідів, і для ходу світової історії "суб'єктивного духу", свободи, діяльності одиничних агентів історії – і кожного окремо, й усіх їх разом – у насправді безкінечній спадкоємності поколінь, часів, епох"³. Разом із тим ми повинні завжди пам'ятати, що поки що "...в різних країнах Європи і на рівні ЄС не навчилися відкрито і грамотно обговорювати чутливі проблеми і цінності національної самосвідомості"⁴, хоча успіх ЄС у майбутньому пов'язаний із збереженням і підтримкою цінностей саме такого характеру, які, ґрунтуючись на ідеології класицизму, породили європейські завоювання. Сповідуючи і затверджуючи у країні демократичні цінності, треба завжди виходити з досягнутого рівня розвитку, а не ставити завдання і намагатися їх розв'язувати, коли вони ще не відповідають наявному рівню самозбереження і світогляду. В ході реформування потрібно досягнути природу і труднощі, з якими зіткнеться населення, намагаючись дати відповіді на виклики часу, оскільки власний етнічний потенціал є відмінним від того, що сформувався і розвинувся в європейських країнах.

Таблиця 2

Ступінь достатності сучасних політичних і економічних знань в Україні в 1995–2004 роках*

	1995		1999		2003		2004	
	Політ.	Економ.	Політ.	Економ.	Політ.	Економ.	Політ.	Економ.
Недостатньо	31,9	46,7	29,3	40,6	31,1	46,3	34,6	46,3
Важко сказати	25,9	25,0	22,9	23,4	27,9	24,0	22,1	20,7
Достатньо	11,0	7,9	12,0	9,6	12,1	10,8	15,4	15,4
Не цікавить	29,9	19,3	34,9	25,5	28,4	18,7	27,6	17,3

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 617, 619.

Ще один критерій демократичних завоювань сучасності – можливість отримання населенням достовірної інформації про те, що відбувається у країні та світі. Якщо враховувати, що засоби масової інформації, в першу чергу, завдяки свободі слова мають надавати таку інформацію, то, згідно з наявними оцінками населення, отриманими в результаті опитувань, можна зробити низку висновків.

³ Мотрошилова Н.В. Идеи единой Европы: философские традиции и современность. Часть I // Вопросы философии. – 2004. – № 11. – С. 12.

⁴ Мотрошилова Н.В. Идеи единой Европы: философские традиции и современность. Часть II // Вопросы философии. – 2004. – № 12. – С. 12.

Так, дані моніторингу свідчать, що за весь період спостережень (1994–2004) основним джерелом достовірної інформації про стан у країні та світі населення вважало засоби масової інформації. 2004 року лише 5,4% опитаних проти 18,2% 1994-го вважали, що стан цей значно погіршився, а 7,7% проти 18,0% – що погіршився трохи, тобто якщо 1994 року загалом 36,2% опитаних пов'язували погіршення ситуації з можливостями отримання достовірної інформації, то 2004-го таких було лише 13,1%, або майже у 2,8 раза менше. Що стосується тих, хто вважав, що стан справ покращився (хоча б частково), то за вказаний період їх кількість зросла з 20,8% до 24,9% (табл. 3). Крім того, відповідно до даних табл. 4, здебільшого або цілком довіряли засобам масової інформації 2004 року 27,9% опитаних проти 19,9% 1994-го, хоча того ж 2004 року здебільшого або цілком їм не довіряли 34,8% проти 36,6% 1994-го, тобто незважаючи на зміни на краще, переламу не відбулося. Для порівняння в табл. 4 подано результати опитувань про ступінь довіри населення церкві та духовництву. Останнім, згідно з опитуваннями, довіряло загалом або здебільшого 2004 року 44,0% респондентів. З часом, коли Україна була визнана країною, що досягла певних демократичних свобод (прийняття України в Раду Європи 1995 року) і рівень довіри до засобів масової інформації зріс, вона, проте, піддавалася досить різкій критиці з приводу недостатності дотримання демократичних принципів, пов'язаних із свободою слова. Слід зазначити, що, незважаючи на позитивну тенденцію щодо довіри населення засобам масової інформації, з 2003 по 2004 роки мало місце зниження рівня довіри. Цілком зрозуміло, це було пов'язано з виборами Президента 2004 року, коли масове протистояння і населення, і політичних сил, і економічних угруповань досягло напруги. Це викликало різко протилежну з різних боків інформацію про стан справ у країні. Як результат – рівень довіри населення знизився. Проте, як видно з наведених даних, він усе ж таки не був нижчим, аніж 1994 року. Суперечність, а також обмеження інформації в окремих регіонах напередодні виборів не могло не знизити кількості тих, хто довіряв засобам масової інформації. 2004 року їх було 27,9% (2003-го – 33,5%), але це все-таки значно більше, ніж 1994 року (19,9%).

На підставі наведених даних можна зробити висновок, що в період 1994–2004 років, тобто в ході найактивніших трансформаційних перетворень і в суспільстві, і в економіці щодо розвитку таких демократичних свобод, як свобода слова, внаслідок чого населення могло вільно висловлювати свої політичні погляди, і наявність засобів масової інформації, з яких населення могло одержувати об'єктивну інформацію, за результатами постійного моніторингу, спостерігався прогрес, що відповідало загалом позитивним оцінкам населення. Наприкінці цього періоду (2003–2004) показники негативних оцінок зросли, але вони не перевищили рівень 1994 року.

Таблиця 3

Можливість отримання достовірної інформації про те, що відбувається у країні та світі, в Україні в період 1994–2004 років*

	1994	1998	2003	2004
Значно погіршилася	18,2	10,2	4,7	5,4
Трохи погіршилася	18,0	11,2	6,7	7,7
Без змін	39,1	52,7	64,4	60,8
Трохи покращала	16,9	18,9	19,6	20,6
Значно покращала	3,9	5,7	4,1	4,3
Не відповіли	3,9	1,4	0,5	1,2

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 657.

Таблиця 4

**Ступінь довіри засобам масової інформації, церкві, духовництву
населення України в 1994–2004 роках***

	1994		1999		2003		2004	
	Засоби масової інформації	Церква і духівництво	Засоби масової інформації	Церква і духівництво	Засоби масової інформації	Церква і духівництво	Засоби масової інформації	Церква і духівництво
Зовсім не довіряю	13,8	13,6	11,5	19,0	9,2	12,4	10,5	10,6
Здебільшого не довіряю	22,8	13,7	19,8	15,7	18,7	11,1	24,3	12,5
Здебільшого довіряю	17,2	18,9	22,3	17,7	30,1	26,7	24,4	28,9
Довіряю цілком	2,7	16,7	3,9	14,2	3,4	16,2	3,5	15,1

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 601.

На тлі вищевикладеного можна із значним ступенем вірогідності стверджувати, що підвищення рівня гуманітарної освіти населення загалом має в сучасному розумінні домінувати, оскільки, як ми знаємо, тільки завдяки цим знанням буде можливо надалі не лишень орієнтуватися в тому, що відбувається, а й ухвалювати відповідні рішення, а також уміти їх реалізовувати в умовах необхідності активізації ролі громадянських інститутів і громадянської позиції на підставі громадянської активності, без яких процес поглиблення реформ є неможливим. У протилежному разі вписатися більш глибоко в цивілізаційні процеси буде неможливо бо, як свідчать дослідження В.Тихановича питань традиціоналізму і змін в Україні, лише "...оптимізація дії загальнокультурних феноменів і має в першу чергу активізувати складний процес консолідації України на сучасних, демократичних підставах"⁵, оскільки "...в Україні перехід після розпаду СРСР до українського громадянства відбувся головню адміністративно-механічним шляхом, а не в результаті свідомої самоідентифікації громадянина"⁶.

Отже, процес подальших демократичних перетворень в Україні, які є, в тому числі, основою консолідованого розвитку країни, особливо з урахуванням результатів останніх (2004) виборів Президента, що сколихнули одночасно і витоки сепаратизму, пов'язаний із розпізнаванням і розвитком сутнісного, закладеного в загальнокультурних, національних і цивілізаційних досягненнях, і можливий лише через подальшу соціогуманізацію розвитку загалом і освіти зокрема для відповідного використання їх у повсякденному житті. До проблеми останнього ми ще повернемося, оскільки це далеко не однозначний процес – досягнення бажаних результатів трансформації і цивілізаційних змін супроводжується одночасним поглибленням суперечностей, пов'язаних із глобальними і поки що нерозв'язаними проблемами зростання безробіття, злочинності, бідності, вестернізації за рахунок культурного інтервенціонізму з бо-

⁵ Тиханович В. На пути традиционализма и изменений. Украинское общество – 2003. Социологический мониторинг. – К., 2003. – С. 166.

⁶ Там же. – С. 154.

ку невластивих національному духу культурних і споживацьких цінностей. Дослідження Т.Рудницької питань вестернізації соціального ареалу життя показують, що значна частина населення стурбована негативізмом у соціокультурному просторі України. Згідно з її висновками, ґрунтованими на вказаному моніторингу, 32,4% населення вважає, що зразки західної культури і способу життя руйнують моральні засади нашого суспільства, 26,1% – що вони підривають корені національної культури і т. д. При цьому лише 26,0% опитаних переконані, що західні зразки допомагають молоді освоювати сучасний світ, 21,8% – що такий вплив робить побут і поведінку мешканців України сучаснішими; 12,4% вважають, що ці зразки впливають на формування толерантного ставлення до людей інших рас, національностей, культур і релігій, а без такого ставлення ідеї лібералізації життя ведуть не до розвитку, а до руйнування. Досвід свідчить, що без толерантності ідеї лібералізму не тільки не приживаються в цивілізованому розумінні, але й часто породжують нігілізм у відносинах, відчуження між людьми тощо. Ми повинні враховувати, що лише 12,2% респондентів вважають, що наявні зміни дозволяють залучитися до кращих зразків світової культури; 9,25% дотримуються думки, що поширення в Україні зразків західного способу життя і культури веде до об'єднання людей різних національностей на засадах універсальної культури і способу життя⁷. З результатів цього дослідження слід зробити висновок, що засвоєння західних зразків життя відбувається далеко не кращим чином, багато які з них є неприступними для широких мас населення, рівень оволодіння недостатній, тому актуалізується проблема розширення пізнавальної діяльності, про яку вже йшлося вище. Це по-перше.

По-друге, ступінь і напрям сприйняття населенням новин, привнесених у сучасне життя суспільства і, як буде показано далі, економіки, ставлять специфічне завдання послідовної і тривалої демократизації як процесу оволодіння необхідними знаннями та вміннями. Ми повинні знати і розуміти, що на Майдані виражаються тільки наміри і прагнення, але далі – це надзвичайна напруга суспільних сил з тим, щоб революція стала дійсно буржуазно-демократичною за суттю, а не за формою. Ми ще побачимо, що опитування вказують на існуючі в суспільстві в широкому його розумінні величезні суперечності, які стоять на цьому шляху і які можуть нас з нього зіштовхнути.

Що стосується інших складових першочергових перетворень демократичного характеру в Україні, то загалом, не вдаючись у деталі того, що відбувається, оскільки це перебуває за межами не лишень окремої статті, але й монографії, вважаємо за необхідне відзначити таке. В Україні в останнє десятиріччя був покладений край однопартійності, а процес багатопартійності отримав динамічний розвиток. Політичний плюралізм перевершив усі очікування. Згідно з останніми дослідженнями політичної теорії та історії України, політичний плюралізм складався під впливом настроїв і схильностей як політичних еліт, так і електоральних груп, серед яких, у першу чергу, такі, як українська державність і незалежність, багатоманітність форм власності, зовнішньополітичний вибір країни, мовний вибір, вибір форми адміністративно-територіального устрою держави, системи управління (парламентська чи

⁷ Рудницкая Т. Вестернизация социального ареала жизни личности как украинский вариант глобализации социокультурного пространства. Украинское общество – 2003. Социологический мониторинг. – К., 2003. – С. 491.

президентська республіка, однопалатний чи двопалатний парламент, широке чи обмежене місцеве самоврядування)⁸.

У результаті розвитку процесів політичного плюралізму утворилася величезна кількість (понад сто) партій, проте разом із слабкими громадянськими організаціями, про які йтиметься дещо пізніше, вони не змогли консолідувати суспільство – такі висновки роблять автори політичної історії України ХХ століття, на яку ми посилаємося вище. Тому в 1992–2003 роках позначилася тенденція до посилення ролі держави в суспільстві⁹. Як ми бачимо зараз, і після революційних перетворень 2004 року прагнення до посилення ролі держави поки що не зупинено. Крім того, "в Україні сформувалося суспільство політично, економічно і духовно стомлених людей, що є вкрай небезпечним для майбутнього країни. Перед елітами України постає завдання не лише консолідувати суспільство, а і знайти нові ідеї та ідеали, які б знову надихнули, підпалили народні маси на історичну творчість..."¹⁰. Отже, бачимо, що для посилення ролі політичного плюралізму в забезпеченні подальшого розвитку перед політичною елітою стоїть завдання відродити в масах творчість, яка має історичний характер. Без культурної феноменізації оволодіння соціогуманізованими знаннями, що сполучають у собі суспільне та індивідуальне через прояв "Я" як засадничого суб'єкта нової господарської та суспільної системи, в якій людина матиме можливість не тільки фізичного існування "Я", але і стане суспільним "Я", неможливе формування складових громадянського суспільства. Останнє дасть можливість змінити існуючу базу корпоратизації розвитку, в якій більшість апаратників "відновила свою соціальну базу для самоствердження за принципом пана і кріпака (за Б.Чичеріним) або за історичним аналогом раба і власника (за Гегелем), які не мають можливості (за Ш.Монтеск'є) реалізувати громадянські права і громадянські обов'язки"¹¹.

Як бачимо, подібні висновки були зроблені автором ще 1999 року й опубліковані 2000-го. Такого роду процеси стали результатом передвиборного протистояння 2004 року, але це зовсім не означає, що вони автоматично завершаться після обрання Президента. Надій на те, що політичним партіям вдасться розв'язати наявні суперечності в найближчому майбутньому, небагато, оскільки, як свідчать дані табл. 5, їм, як і профспілкам, не довіряє велика маса населення. Причому, якщо 1995 року політичним партіям зовсім або здебільшого не довіряло 67,1% опитаних, то 2004-го – 59,9%, а тих, хто довіряв цілком або частково, було лише 8,5%, хоча це втричі більше, ніж 1995 року. Якщо йти таким шляхом партійного будівництва, то критична маса людей, які довіряють партійній системі, сформується щонайменше через 20 років. Стільки часу в нас не буде. Життя змусить активізувати процес партійного будівництва, інакше вакуум, що утвориться, займуть інші суспільні сили, які можуть бути далекими від бажаного. Політичні партії без їх реструктуризації не відіграють активної перетворювальної ролі на найближчих парламентських виборах. У результаті парламент, обраний за партійними списками, не зможе забезпечити прогресивних змін у суспільному й економічному житті.

⁸ Политическая история Украины XX столетия: В 6-и т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 596.

⁹ Там же. – С. 664.

¹⁰ Там же. – С. 666.

¹¹ Докладніше про це див.: Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. – 2000. – № 1. – С. 4–12; 2000. – № 2. – С. 4–12.

Навпаки, нелегітимна поведінка влади і бізнесу як у моральному, так і юридичному планах матиме для себе ґрунт. Як буде видно з подальшого матеріалу цієї праці, мотиви і погляди на майбутнє у цих сил є досить суперечливими. Отже, проблема нового партійного будівництва в Україні стала актуальною, як ніколи.

Таблиця 5

**Ступінь довіри населення політичним партіям, профспілкам України
в 1995–2004 роках***

	1995		1999		2003		2004	
	Партії	Проф-спілки	Партії	Проф-спілки	Партії	Проф-спілки	Партії	Проф-спілки
Зовсім не довіряю	42,3	–	35,2	23,9	33,1	24,4	28,0	20,2
Здебільшого не довіряю	24,8	–	26,0	18,1	29,3	21,4	31,9	21,4
Здебільшого довіряю	2,0	–	2,5	13,9	5,8	13,8	7,6	14,3
Довіряю цілком	0,8	–	0,9	3,4	0,9	1,8	0,9	2,8

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 606.

У процесі подальших перетворень і поглиблення демократичних принципів розвитку актуалізується також питання про необхідність об'єктивізації та зміни ролі держави в консолідації і забезпеченні розвитку суспільства. Всі ми були свідками того, як широкий суспільний консенсус, що мав місце на початку самостійного шляху країни дозволив у майбутньому прийти до олігархізму. І треба сказати, це не випадково, оскільки децентралізація влади держави, з одного боку, і концентрація влади і власності – з іншого, за слабкості суспільних інститутів стали, на жаль, неминучим наслідком; зворотне ж могло призвести до остаточної втрати керованості, що виникла на початку трансформаційних перетворень.

Суспільний консенсус під час останніх (2004) виборів Президента показав, що загальної консолідації необхідного ступеня не спостерігалось, а, навпаки, виявилися політичні сили, які експлуатують ідею сепаратизму, а оскільки населення в масовому порядку підтримує ідеї регіоналізації шляхом підвищення ролі регіонів, і це засвідчено в рішеннях парламенту 2004 року про політичну реформу в Україні, то це закладає на майбутнє можливу подальшу децентралізацію влади. Перший крок у цьому напрямку в 1990-х роках призвів до децентралізації ролі держави і концентрації влади у нових власників. Другий можливий крок децентралізації в напрямку підвищення ролі регіонів може по-новому розподілити повноваження, що, цілком імовірно, за певних умов може призвести до посилення сепаратистських настроїв. Цьому сприятиме слабкість суспільних інститутів, що також поки що зберігається. Надалі, якщо не відбудеться істотних змін, ці процеси ще виявлять себе в негативному плані. При цьому не виключено протистояння держави і регіонів, тому процеси забезпечення консолідуючої ролі держави як у суспільстві, так і в економіці небезпідставно актуалізуватимуться. В результаті проблема подальшої зміни ролі держави з метою пошуку виходу з ситуації, що склалася, за рахунок децентралізації влади і концентрації її в бізнесі не має простого розв'язання, вона вимагає обережності і послідовності.

Для розв'язання цієї проблеми в суспільстві мають бути створені підстави для активності широких мас, з одного боку, і відповідальності державної еліти – з іншого. Це привело б до створення моделі капіталізму, близької до ліберально-демократичної, заснованої на підприємництві та приватній власності. Проте слабкість процесу формування суспільних інститутів за прагнення до відповідальності державної еліти, сформованої на принципах професіоналізму і неучасті в бізнесі за наявного кадрового голоду, може підштовхнути процес від деолігархізації економіки і суспільства в бік формування державного капіталізму, який також перешкоджатиме поглибленню демократичних начал. Як показує досвід багатьох країн, у "забігу" на довгострокову дистанцію це матиме значення. В середньостроковій стратегії модель госкапіталізації може виявитися, як у Китаї, більш виграшною, ніж, наприклад, у його сусіда – Індії. Натомість остання може виграти "змагання" в довгостроковому плані. Разом з тим держкапіталізація є також не безпроблемною, оскільки населення масово вважає, що всі ці роки політична обстановка у країні була напруженою і навіть критично вибухонебезпечною, а це може підштовхнути процеси розвитку в суспільстві в бік соціалізації діяльності держави, перш за все, шляхом активізації соціальних програм і збільшення соціальних витрат.

Як витікає з даних табл. 6, показник напруженості та вибухонебезпеки політичної ситуації досяг в Україні 2004 року 66,4%. Щоправда, 1998 року він дорівнював 84,2%, але тоді це було спричинено економічною кризою, яка значно загострила ситуацію. До 2004 року після п'яти років економічного зростання напруга у плані економічних проблем слабшала, що ж до політичних, то тут ситуація залишалася досить напруженою. До цього слід додати, що згідно з даними табл. 7, 2004 року 58,2% опитаного населення залишалося радше незадоволеним своїм станом і лише 15,4% були радше задоволені. Це більше, ніж 2003 року (11,2%) і 1999-го (8,0%). Очевидно, що економічне зростання почало давати свої результати. Зупинення його або зниження темпів після 2004 року може повернути все назад. Усе сказане мало місце на тлі зростання протестності населення, яка виявилася в масовості виступів під час президентських виборів. Збулися елементарні прогнози, які не бачили або не хотіли бачити владні сили. Зростаючі протестні настрої – за неприйняття потрібних заходів – мали підстебнути протести під час виборів.

Як видно з табл. 8, 2004 року лише 34,2% опитаних вважали, що необхідно за всяку ціну зберегти порядок, мир і згоду, 1994-го таких було 43,8%. Натомість тих, хто був готовий активно протестувати, 1994 року було 22,7% опитаних, 2004-го ж – 42,1% за 22,6% тих, які не могли визначитися. Ясно, що в разі масових виступів вони могли підтримати активістів, що, загалом, підтвердилося під час листопадо-грудневих 2004 року акцій. Цьому сприяв авторитет

Таблиця 6

Оцінка населення політичної ситуації в Україні в 1998–2004 роках*

	1998	2000	2003	2004
Благополучна	0,9	3,2	1,7	3,3
Спокійна	8,2	25,7	17,1	17,9
Напружена	50,3	45,9	53,1	55,3
Критична, вибухонебезпечна	33,9	13,6	11,3	11,1
Важко сказати	9,9	11,5	16,7	12,1

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 595.

Таблиця 7

**Ступінь задоволеності населення України своїм станом у суспільстві
в 1994–2004 роках***

	1994	1999	2003	2004
Радше не задоволений	62,4	73,1	61,4	58,2
Радше задоволений	12,6	8,0	11,2	15,4
Важко відповісти	24,8	18,7	26,9	26,4

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 611.

Таблиця 8

**Співвідношення ступенів терпіння труднощів в ім'я збереження миру,
спокою та порядку і бажанням вийти на вулицю з протестом у разі
погіршення умов життя в Україні в 1994–2004 роках***

	1994	1999	2003	2004
Потрібно за всяку ціну зберегти порядок, мир і згоду	43,8	31,0	29,0	34,2
Важко сказати	31,0	34,5	23,6	22,6
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22,7	34,0	46,8	42,1

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 604.

інститутів влади, які їх репрезентували. І знову на повний зріст постала проблема довіри. Перш за все, слід відзначити, що Верховній Раді 2004 року зовсім і здебільшого не довіряло 63,1% опитаних. Натомість здебільшого і цілком довіряло лише 9,1%. Ступінь недовіри до найвищого законодавчого органу був низьким завжди. Своє недовір'я населення висловлювало і 1995 року (60,6% опитаних), хоча ступінь довіри був дещо вищим – 9,5% (табл. 9). Це говорить про те, що за певних умов, незважаючи те, що під час "помаранчевої" революції український парламент відіграв позитивну роль у збереженні стабільності, надалі можуть виникнути антипарламентські настрої, аж до прагнення розпустити його і провести дострокові вибори. Населення, як свідчать дані опитувань, не заперечуватиме цього. Що стосується виконавчої влади, то тут ситуація не була кращою. 2004 року Президенту здебільшого або цілком не довіряло 58,1% опитаних, уряду – 57,7%, місцевим органам влади – 50,9%. Цілком або частково Президенту довіряло 15,0% опитаних, уряду ще менше – 11,2%, а місцевим органам влади – 16,6%. Особливо знизився рівень довіри до Президента України. 1995 року здебільшого або частково йому довіряло 37,3% опитаних, не довіряло зовсім або частково лише 23,3%, 2004 року кількість тих, хто не довіряв, зросла у 2,5 раза (табл. 10). Враховуючи, що уряд завжди мав низький рівень довіри (не довіряли цілком або частково 1995 року – 49,5%, а 2004-го – 57,7%), можна пояснити, чому президентські вибори 2004 року стали досить суперечливими і напруженими, що, до речі, прогнозувалося напередодні. Проте перемога на виборах Президента проблеми, пов'язані з консолідацією і забезпеченням стабільності, не зняла, а тільки загострила їх, оскільки основні суперечності, про які ми вже говорили і говорити мемо далі, залишилися. Серед них особливе місце посідають проблеми довіри до інших державних інститутів, необхідність зміни їх ролі – без цього підвищити рівень довіри навряд чи вдасться. В табл. 11 наведено дані опитувань населення щодо довіри до правоохоронних органів. Усі вони загалом перебувають на низькому і майже однаковому рівні за весь період спостережень. Міліції не довіряли цілком або здебільшого 1995 року 57,1% опитаних, 2004-го – 58,0%. Прокуратурі 1999 року не довіряло 64,2%, 2004-го – 52,3%. Судам 2004 року не довіряло зовсім або частково 51,5% опитаних.

Таблиця 9

Ступінь довіри Верховній Раді України в 1995–2003 роках*

	1995	1999	2003	2004
Зовсім не довіряю	38,6	37,7	30,8	28,9
Здебільшого не довіряю	22,0	24,8	30,7	34,2
Здебільшого довіряю	6,5	6,2	6,3	7,9
Цілком довіряю	3,0	1,3	0,8	1,2

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 604.

Таблиця 10

Ступінь довіри до органів виконавчої влади в Україні в 1995–2004 роках*

	1995			1999			2003			2004		
	Президент	Уряд	Місцеві органи влади	Президент	Уряд	Місцеві органи влади	Президент	Уряд	Місцеві органи влади	Президент	Уряд	Місцеві органи влади
Зовсім не довіряю	7,5	28,2	–	16,4	35,9	27,2	33,6	29,6	24,7	30,2	25,6	22,0
Здебільшого не довіряю	15,8	21,3	–	25,1	26,0	27,6	26,4	29,0	27,8	27,9	32,1	28,9
Здебільшого довіряю	27,6	11,8	–	17,3	8,2	12,3	9,9	6,4	13,9	12,6	9,6	14,8
Довіряю цілком	9,7	4,1	–	8,8	1,6	2,0	1,7	0,9	1,4	2,4	1,6	1,8

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 603, 604, 605.

Таблиця 11

Ступінь довіри населення до правоохоронних органів України в 1994–2004 роках*

	1995			1999			2003			2004		
	Міліція	Прокуратура	Суди	Міліція	Прокуратура	Суди	Міліція	Прокуратура	Суди	Міліція	Прокуратура	Суди
Зовсім не довіряю	27,9	–	–	32,3	27,7	27,4	29,7	26,2	26,6	27,9	25,4	25,2
Здебільшого не довіряю	29,2	–	–	29,1	26,5	27,0	29,9	26,2	26,5	30,1	26,9	26,3
Здебільшого довіряю	10,0	–	–	8,3	9,8	9,6	9,3	9,4	8,9	11,4	11,9	12,5
Довіряю цілком	2,8	–	–	2,4	2,4	2,6	1,5	1,9	1,5	2,8	2,8	3,1

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 602, 603.

Таким чином, рівень часткової або повної довіри до цих трьох інститутів влади перебуває в межах 10–12% опитаних, що свідчить про те, що підвищений ступінь підтримки у країні порядку і законності з урахуванням думки населення можливий лише за значних змін, здійснення яких стане завданням нового Президента та уряду. Така масова недовіра до інститутів влади в Україні не може бути розв'язана шляхом звільнення одних людей і призначення на їхнє місце інших. Цьому перешкодить навіть елементарна проблема дефіциту кадрів. Та й не це головне. Постає проблема більш глибока. Вона має системний характер, і лише побудова нової системи дозволить її розв'язати. А тут потрібен час і серйозна суспільна дискусія, куди й яким шляхом іти, одних намірів і протестів недостатньо. Влада викликала вогонь на себе і тепер треба відповідати результатом. Політична реформа, задумана в Україні, щодо посилення ролі парламенту й уряду без зміни існуючого ступеня довіри з боку населення навряд чи приведе до успіху, більше того, вона може загострити ситуацію. Забезпечення консолідуючої ролі держави в суспільному уявленні, вимагає, крім усього іншого, облаштування діяльності державних органів з тим, щоб вони змогли відіграти консолідуючу роль. Завдання є надзвичайно складним і вимагає активних та ефективних заходів.

Без досягнення авторитету органів влади через забезпечення ними функціонального розв'язання завдань консолідації суспільства на шляху суспільного й економічного прогресу буде досить важко, тим паче, що населення з дуже великою обережністю ставилося до оцінки ступеня довіри політичним лідерам, які можуть ефективно управляти країною. Як свідчать дані табл. 12, з 1994 по 2004 рік ступінь недовіри можливим лідерам, які можуть ефективно управляти країною, постійно зростав – з 24,7% до 39,9%, але зростали й надії, що такі лідери є, – з 18,5% до 28,4%. Як бачимо, прогрес був, хоча і не принциповий. Головно він відбувався за рахунок тих, хто 1994 року не міг визначитися (55,7%), до 2004 року тих, хто не визначився, залишилося 36,0%, тобто понад третину населення.

Таблиця 12

Ступінь довіри політичним лідерам, які можуть ефективно управляти країною, в 1994–2004 роках*

	1994	1999	2003	2004
Таких немає	24,7	32,2	39,9	35,3
Важко сказати	55,7	47,3	36,3	36,0
Такі є	18,5	20,1	23,6	28,4

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 591.

Новообраному Президенту треба враховувати, що 2004 року 45,5% опитаних вважали, що необхідно поєднати державне управління з ринковими методами, а це серйозна платформа, яка може штовхнути нас до державного капіталізму. Крім того, понад третину населення дотримувалося думки, що потрібно повернутися до планової економіки, причому на засадах повного державного обліку і контролю (табл. 13). А це тим більше відштовхне нас від демократичних начал, проте не враховувати це – вже саме по собі є недемократичним. Тому паралельно треба розв'язувати питання про те, щоб маси оволоділи основами демократії, адже справа тут не лише у виборах, хоча, безперечно, це головний інститут демократії.

Таблиця 13

**Думка населення України про роль держави в управлінні економікою
в 2002–2004 роках***

	2002	2003	2004
Треба мінімізувати роль держави – все відрегулює ринок	6,5	4,9	6,1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	46,6	45,5
Треба повернутися до планової економіки на засадах повного державного обліку і контролю	29,3	31,5	31,6

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 586.

Зрозуміло, що повернення до планової економіки підтримують, здебільшого, люди старшого віку, які вже, загалом-то, сходять з "арени", і багато хто думає, що їхньою думкою можна нехтувати. Проте якщо ми не зважатимемо на ці або інші результати опитувань, ми порушимо принципи демократії, задекларовані зараз, хоча, здавалося б, ступінь довіри, отриманий на виборах Президента 2004 року, може дозволити це зробити. Рух проти влади минулих років ще не розкрив глибинні мотиви протестної частини населення, а вони існують, і ігнорувати їх вельми небезпечно. Але про це ми поговоримо у другій статті на цю саму тему, яка стане логічним продовженням цієї. Її назва буде такою: "Інституційні перетворення і суспільний розвиток". Автор має намір опублікувати її у другому номері журналу "Економіка і прогнозування" за 2005 рік.